

JAHON LUG‘ATCHILIGIDA SO‘ZLAR BIRIKUVCHANLIGI LUG‘ATLARI

Rahmonova Zamira Salohiddinovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

zamiraraxmonova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada jahon lug‘atchiligida so‘zlar birikuvchanligi (kollokatsiya) lug‘atlarining shakllanishi, nazariy asoslari va tuzilish tamoyillari tahlil qilingan. Ingliz, rus, nemis, fransuz va ispan tillari bo‘yicha yaratilgan yetakchi birikuvchanlik lug‘atlari manba tanlash usuli, so‘zlik tarkibi, lug‘at maqolasining mikrotuzilishi va foydalanuvchiga yo‘nalganligi jihatidan qiyoslangan. Tahlil birikuvchanlik lug‘atlari taraqqiyotida uch bosqich — intuitiv-didaktik, nazariy-tizimli va korpusga asoslangan bosqichlar mavjudligini ko‘rsatdi. O‘zbek tilshunosligida valentlik va xususiy birikuvchilar bo‘yicha salmoqli nazariy tadqiqotlar bajarilgan bo‘lsa-da, umumiy foydalanishga mo‘ljallangan to‘liq birikuvchanlik lug‘ati hanuz yaratilmagani qayd etilgan. Jahon tajribasi asosida o‘zbek tilining korpusga tayangan birikuvchanlik lug‘atini tuzish tamoyillari va lug‘at maqolasining namunaviy modeli taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: birikuvchanlik, kollokatsiya, valentlik, birikuvchanlik lug‘ati, leksik funksiya, tayanch so‘z, kollokat, korpus lingvistikasi, o‘quv leksikografiyasi, lug‘at maqolasi.

KIRISH

So‘z nutqda yakka holda emas, boshqa so‘zlar qurshovida yashaydi. Har bir tilda so‘zlarning o‘zaro birikishi faqat grammatik qoidalar bilan emas, til jamoasida me‘yorlashgan an‘ana bilan ham belgilanadi. Ingliz tilida *strong tea*, rus tilida *крепкий чай* deyilsa, o‘zbek tilida shu tushuncha *achchiq choy* birikmasi bilan ifodalanadi. Qaror so‘zi o‘zbek tilida *qabul qilmoq* fe‘li bilan (*qaror qabul qilmoq*), ingliz tilida *make* yoki *take* bilan (*make a decision*), rus tilida *принять* bilan (*принять решение*) birikadi. Bunday tanlovni so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosidan to‘liq keltirib chiqarib bo‘lmaydi; uni bilish til egasining lisoniy malakasiga kiradi, tilni o‘rganuvchi va tarjimon uchun esa eng ko‘p xato manbalaridan biridir.

An‘anaviy izohli lug‘atlar so‘zning ma‘nosini ochadi, biroq uning qaysi so‘zlar bilan tabiiy birikishi haqida tizimli ma‘lumot bermaydi. Shu ehtiyoj XX asrda leksikografiyaning maxsus tarmog‘i — birikuvchanlik (kollokatsiya, kombinator) lug‘atchiligini yuzaga keltirdi. Bugungi kunda ingliz, rus, nemis, fransuz, ispan va boshqa tillarda o‘nlab shunday lug‘atlar nashr etilgan, ularning aksariyati katta hajmli matn korpuslariga tayanadi.

Mavzuning dolzarbligi uch omil bilan belgilanadi. Birinchidan, o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish va uni xorijiy til sifatida o‘qitish ko‘lamining kengayishi so‘z qo‘llash me‘yorlarini aks ettiruvchi yangi turdagi lug‘atlarga ehtiyoj tug‘dirmoqda. Ikkinchidan, o‘zbek tilining milliy korpusini shakllantirish, mashina tarjimasini va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari so‘zlarning birikish imkoniyatlari haqidagi rasmiylashtirilgan

ma'lumotni talab qiladi. Uchinchidan, o'zbek tilshunosligida valentlik nazariyasi chuqur ishlangan, ammo uning leksikografik tatbiqi - umumiy birikuvchanlik lug'ati hali yaratilmagan.

Asosiy qism. Birikuvchanlik, valentlik va kollokatsiya tushunchalari. Tilshunoslikda so'zlarning o'zaro birikish hodisasi uch atama bilan nomlanadi va ularni farqlash leksikografik ish uchun muhim. *Valentlik* — so'zning o'z ma'nosidan kelib chiqib, muayyan miqdor va turdagi bo'sh o'rinlarni ochish, ularni boshqa so'zlar bilan to'ldirish qobiliyati; bu tushuncha til tizimiga tegishli imkoniyatni bildiradi. *Birikuvchanlik* (rus tilshunosligida *сочетаемость*) — shu imkoniyatning nutqda voqelanishi, ya'ni so'zning amalda qaysi so'zlar bilan birika olishi. *Kollokatsiya* esa birikuvchanlikning xususiy, me'yorlashgan ko'rinishi: tarkibiy qismlari bir-birini odatiy tarzda taqozo etadigan, takrorlanuvchan birikma.

Kollokatsiyani ilmiy muomalaga ingliz tili o'qitish metodikasida H. Palmer, lingvistik nazariyada J.R. Firth kiritgan. Firth so'z ma'nosining bir qatlami uning odatiy leksik qurshovi bilan belgilanishini ta'kidlab, «so'zni uning hamrohlariga qarab bilib olasiz» degan mashhur tezisni ilgari surgan. Keyinchalik bu g'oya ikki yo'nalishda rivojlandi:

Chastotali (kontekstual) yondashuv. J. Sinclair kollokatsiyani matnda bir-biriga yaqin masofada tasodifiy ehtimoldan ko'proq uchraydigan so'zlar sifatida talqin qildi, *tayanch so'z* (node), *kollokat* va *oraliq* (span) tushunchalarini kiritdi hamda nutq tuzilishida «erkin tanlov» va «idioma» tamoyillarini farqladi.

Frazeologik (semantik) yondashuv. F.J. Hausmann kollokatsiyani ikki a'zoli, ierarxik tuzilmali birikma deb ta'rifladi: semantik jihatdan mustaqil *baza* (masalan, *qaror*) va unga bog'liq holda tanlanadigan *kollokator* (*qabul qilmoq*). I. Melchuk esa bunday bog'liqlikni *leksik funksiyalar* apparati orqali rasmiylashtirdi: masalan, Magn ('juda, kuchli') funksiyasi *yomg'ir* so'zi uchun *kuchli*, *uyqu* so'zi uchun *qattiq* qiymatini beradi.

Leksikografiya uchun ikkinchi yondashuvdan muhim amaliy xulosa chiqadi: matn yaratuvchi kishi fikrni bazadan boshlaydi va kollokatorni izlaydi, demak, faol turdagi lug'atda kollokatsiya baza so'z maqolasida berilishi kerak. Birinchi yondashuv esa lug'at uchun materialni obyektiv tanlash usulini beradi.

Kollokatsiya erkin birikma bilan frazeologizm oraliq'ida turadi. Erkin birikmada (*yangi kitob*) a'zolar keng doirada almashadi; frazeologizm (*ko'ngli tog'dek ko'tarildi*) umumiy ma'no qismlar ma'nosidan kelib chiqmaydi; kollokatsiyada (*chuqur qayg'u, e'tibor qaratmoq*) ma'no shaffof, ammo a'zo tanlovi cheklangan. Aynan shu oraliq maqom uni izohli va frazeologik lug'atlar e'tiboridan chetda qoldirgan.

***Birikuvchanlik lug'atchiligining taraqqiyot bosqichlari.* Mavjud lug'atlarni manba tanlash usuli va nazariy asosiga ko'ra uch bosqichga ajratish mumkin.**

Birinchi, intuitiv-didaktik bosqich (1930–1970-yillar). Dastlabki kollokatsiya ro'yxatlari chet tili o'qitish ehtiyojidan tug'ilgan. H. Palmerning Yaponiyada tayyorlagan hisoboti va uning ta'sirida 1939-yilda Tokioda S. Katsumata tomonidan nashr etilgan ingliz

tili kollokatsiyalari lug‘ati shu davr mahsulidir. Material tuzuvchining til sezgisi va o‘qitish tajribasiga tayanib yig‘ilgan.

Ikkinchi, nazariy-tizimli bosqich (1970–1990-yillar). Bu davrda birikuvchanlik lug‘ati aniq lingvistik nazariyaga tayana boshladi. Rus leksikografiyasida P.N. Denisov va V.V. Morkovkin tahriridagi lug‘at (birinchi nashri 1978-yil) 2500 ga yaqin faol ot, sifat va fe‘lning birikuvchanligini sintaktik modellar bo‘yicha tavsifladi va chet elliklarga rus tilini o‘qitishga yo‘naltirildi. I. Melchuk va A. Jolkovskiyning izohli-kombinator lug‘ati «Ma’no ⇔ Matn» modeli doirasida so‘zning leksik birikuvchanligini leksik funksiyalar orqali to‘liq va qat’iy rasmiy tilda yozib chiqdi; shu tamoyil keyinroq fransuz tilining to‘rt jildli izohli-kombinator lug‘atida va uning o‘quvchiga moslashtirilgan varianti — *Lexique actif du français*da qo‘llandi. Ingliz leksikografiyasida M. Benson, E. Benson va R. Ilsonning BBI lug‘ati (birinchi nashri 1986-yil) kollokatsiyalarni *grammatik* (bosh so‘z + predlog yoki grammatik qurilma) va *leksik* (ikki mustaqil so‘z birikuvi) turlarga ajratib, har birini raqamlangan tiplar bo‘yicha berdi.

Uchinchi, korpusga asoslangan bosqich (1990-yillardan hozirgacha). Elektron korpuslar va statistik o‘lchovlar materialni tuzuvchi sezgisiga emas, real qo‘llanishga tayanib tanlash imkonini berdi. *Oxford Collocations Dictionary* birinchi nashrida (2002) 100 million so‘zli Britaniya milliy korpusiga, ikkinchi nashrida (2009) ancha yirik Oksford ingliz tili korpusiga tayandi va 9000 ga yaqin bosh so‘z uchun yuz minglab birikmani qamradi. *Macmillan Collocations Dictionary* (2010) materiali Sketch Engine tizimining «so‘z portreti» (word sketch) funksiyasi yordamida olindi; bu funksiya so‘zning grammatik va kollokatsion xulqini korpusdan avtomatik umumlashtiradi. Nemis tilida U. Kvasthoffning lug‘ati, ispan tilida I. Boske rahbarligidagi REDES lug‘ati ham korpus ma’lumotiga asoslangan; REDESning o‘ziga xosligi shundaki, unda kollokatorlar o‘zi tanlaydigan so‘zlarning semantik sinflari bilan birga tavsiflanadi.

Yetakchi lug‘atlarning qiyosiy tavsifi.

Lug‘at	Til	Yil	Material manbai	Maqolani tashkil etish tamoyili	Asosiy adresat
Denisov, Morkovkin [9]	rus	1978; 1983	tuzuvchilar kartotekasi, matnlar	sintaktik modellar bo‘yicha	rus tilini o‘rganuvchi chet elliklar, o‘qituvchilar
Melchuk, Jolkovskiy [7]	rus	1984	nazariy tavsif	leksik funksiyalar bo‘yicha	tilshunoslar, avtomatik tahlil tizimlari
BBI [10]	ingliz	1986; 2010	tuzuvchilar tanlovi, matnlar	grammatik va leksik kollokatsiya tiplari	o‘rganuvchilar, tarjimonlar
Oxford Collocations [11]	ingliz	2002; 2009	korpus	kollokat so‘z turkumi va ma’no guruhlar bo‘yicha	yuqori-o‘rta bosqich o‘rganuvchilari
REDES [14]	ispan	2004	matbuot korpusi	kollokator va semantik sinflar bo‘yicha	til egalari, tilshunoslar

Lexique actif du français [15]	fransuz	2007	nazariy tavsif	leksik funksiyalarning soddalashtirilgan bayoni	o‘rganuvchilar, o‘qituvchilar
Macmillan Collocations [12]	ingliz	2010	korpus, word sketch	grammatik munosabat va ma’no to‘plamlari bo‘yicha	akademik va kasbiy yozuv o‘rganuvchilari
Quasthoff [13]	nemis	2011	korpus	kollokatsiya so‘z turkumi bo‘yicha	til egalari va o‘rganuvchilar

Qiyoslash lug‘atlar o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni ko‘rsatadi. Umumiy jihatlari: so‘zlik faol, yuqori chastotali so‘zlar bilan cheklanadi; bosh so‘z sifatida asosan ot, undan keyin fe‘l va sifat olinadi; maqola ichida kollokatsiyalar so‘z turkumi yoki sintaktik model bo‘yicha guruhlanadi. Farqlar esa uch o‘qda namoyon bo‘ladi:

Manba: tuzuvchi sezgisi ↔ korpus statistikasi; Tavsif tili: rasmiy metatil (leksik funksiyalar) ↔ oddiy ro‘yxat va misollar; Adresat: tilshunos va kompyuter tizimi ↔ til o‘rganuvchi. Keyingi o‘n yilliklardagi asosiy tendensiya — bu qutblarning yaqinlashuvi: korpusdan olingan material semantik to‘plamlarga ajratilib beriladi, bosma lug‘at o‘rnini qidiruv imkoniyati keng elektron va onlayn manbalar egallaydi.

O‘zbek tilshunosligi va lug‘atchiligidagi holat

O‘zbek tilshunosligida birikuvchanlik masalasi asosan valentlik nazariyasi doirasida o‘rganilgan. I. Qo‘chqortoyev nutq fe‘llari misolida so‘z ma’nosi bilan valentlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslab bergan. R. Rasulov holat fe‘llarining majburiy valentliklarini, M. Mirtojiev fe‘l valentliklarining umumiy tizimini, S. Muhamedova harakat fe‘llarining semantik va valentlik xususiyatlarini kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta’minot nuqtai nazaridan tadqiq etgan. H. Ne‘matov va R. Rasulov leksemaning birikish imkoniyatini sistem leksikologiyaning asosiy tushunchalaridan biri sifatida talqin qilgan; bu qarash oliy ta’lim darsliklariga ham kirgan. A. Hojiyevning terminologik lug‘atida valentlik va birikuvchanlik atamaları izohlangan.

Leksikografik amaliyotda esa manzara boshqacha. Besh jildli «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da so‘zning birikuvchanligi faqat illyustrativ misollar orqali bilvosita aks etadi. 2007–2009-yillarda B. Mengliyev, B. Bahriddinova va boshqalar tomonidan maktab o‘quvchilari uchun o‘quv lug‘atlari turkumi yaratildi, B. Bahriddinova o‘quv lug‘atchiligidagi lingvistik asoslarini maxsus tadqiq etdi, biroq bu turkumda birikuvchanlik lug‘ati alohida o‘rin egallamagan.

So‘nggi yillarda vaziyat o‘zgara boshladi. J. Ibragimov o‘zbek tili mustaqil leksemlarining xususiy birikuvchilari va ularning modellarini doktorlik darajasida tadqiq qildi. S. Mamaraximov otlarning xususiy birikuvchilari asosida birikuvchanlik lug‘atini tuzishning lingvistik asoslarini ishlab chiqdi. X. Xamdamov o‘zbek va ingliz kollokatsiyalaridagi qisman ekvivalentlikni ikki tilli lug‘at maqolasi modeli bilan bog‘lab o‘rgandi. Demak, nazariy poydevor shakllangan; navbatdagi vazifa — uni korpusga tayangan, keng foydalanuvchiga mo‘ljallangan lug‘at mahsulotiga aylantirish.

Xulosalar. Birikuvchanlik lug‘ati so‘zning ma‘nosini emas, uning me‘yorlashgan leksik va grammatik qurshovini tavsiflaydigan mustaqil leksikografik janr bo‘lib, izohli va frazeologik lug‘atlar orasidagi bo‘shliqni to‘ldiradi. Jahon lug‘atchiligida bu janr uch bosqichni bosib o‘tgan: til sezgisiga tayangan intuitiv-didaktik, lingvistik nazariyaga tayangan nazariy-tizimli va matn korpuslariga tayangan bosqich. Hozirgi lug‘atlar keyingi ikki bosqich yutuqlarini birlashtiradi. Kollokatsiyaga chastotali va semantik yondashuvlar leksikografiyada bir-birini to‘ldiradi: korpus statistikasi materialni aniqlaydi, baza–kollokator munosabati va semantik guruhlash uni foydalanuvchiga qulay tartibga keltiradi. Muvaffaqiyatli lug‘atlarning umumiy belgilari — faol turga mansublik, baza so‘zdan kirish, kollokatlarni grammatik munosabat va ma‘no bo‘yicha ikki pog‘onali guruhlash, real misollar bilan ta‘minlash. O‘zbek tilshunosligida valentlik va xususiy birikuvchilar bo‘yicha yetarli nazariy asos yaratilgan; endi uni milliy korpus imkoniyatlari bilan birlashtirib, o‘zbek tilining umumiy birikuvchanlik lug‘atini yaratish dolzarb amaliy vazifa hisoblanadi. Taklif etilgan lug‘at maqolasi modeli leksik kollokatlarni kelishik va ko‘makchi bos hqaruvi bilan birga beradi; uni o‘zbek tilining agglyutinativ tabiatiga mos birikuvchanlik lug‘ati uchun dastlabki asos sifatida sinovdan o‘tkazish mumkin. Kelgusi tadqiqotlar modelni korpus ma‘lumoti asosida ko‘p sonli bosh so‘zlarda tekshirishga qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
3. Bahriddinova B.M. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari: filol. fan. d-ri (DSc) diss. avtoref. Samarqand, 2020.
4. Ibragimov J.Yo. O‘zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari: filol. fan. d-ri (DSc) diss. Qarshi, 2023. 237 b.
5. Mamaraximov S.M. Otlarning xususiy birikuvchilari va birikuvchanlik lug‘atini tuzishning lingvistik asoslari: filol. fan. bo‘yicha PhD diss. Navoiy, 2026. 151 b.
6. Xamdamov X. O‘zbek va ingliz kollokatsiyalarida qisman ekvivalentlikning struktur-semantik asimmetriyasi va leksikografik tizimi // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. 2023. 1-jild, 6-son. B. 72–81.